

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СТЕПАНЕНКО НІНА СТЕПАНІВНА

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ДІЄСЛІВНО-ІМЕННИХ
КОНСТРУКЦІЙ З ПРОСТОРОВИМ
ЗНАЧЕННЯМ У СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКІЙ ТА
УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ**

10.02.01 — українська мова

10.02.02 — російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ — 1996

Дисертація є рукописом
Дисертація виконана на кафедрі російської мови
Українського державного педагогічного університету
імені М.П.Драгоманова

Науковий керівник — доктор філологічних наук, професор
Пилинський М. М.
Офіційні опоненти — доктор філологічних наук,
професор Озерова Н.Г.
— кандидат філологічних наук,
доцент Литвин Л.П.
Провідна організація — Київський державний лінгвістичний
університет

Захист відбудеться "19" червня 1996р. о 15 год.

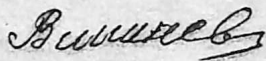
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04

в Українському державному педагогічному університеті імені
М.П.Драгоманова (252030, м.Київ, вул.Пирогова, 9)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського державного
педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Автореферат розіслано "18" травня 1996р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.П.Вишневська

Реферована дисертація присвячена дослідженню функціонування дієслівно-іменних конструкцій з просторовим значенням у синтаксичній системі російської і української мов.

Актуальність дослідження. У філософському розумінні простір, як і час, є важливою, невід'ємною властивістю матерії, її атрибутом. Простір — "форма буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах"¹.

Він є універсальною категорією і разом з тим наділений конкретністю й виявляється через сукупність відношень та властивостей. Загальні і специфічні характеристики простору — співіснування предметів та явищ об'єктивної дійсності, конкретні форми і розміри, порядок розташування речей одна відносно іншої, відстань між тілами, спрямований рух — знаходять безпосереднє вираження в мові, тому що саме мова виступає матеріальною реальністю, засобом і результатом людського пізнання. "Будь-яке пізнання, — справедливо зазначає Ф.М.Березін, — це ідеальне відображення реальної дійсності в людській свідомості. Оскільки мова є складовою частиною ланцюга відношень людської свідомості й об'єктивної дійсності, вона відображає і різні форми об'єктивної дійсності, і стан свідомості"². Отже, можна говорити про мовну систему простору. За своєю природою ця система неоднорідна. Локативність виражається певними групами прислівників, іменників, прикметників та дієслів, фразеологізмами, деякими типами речей. Основним же її реалізатором виступають ^вприменніко-відмінкові форми іменників, рідше субстантивні словоформи.

У лінгвістиці просторовим відношенням присвячена значна література. Існують дослідження, в яких описується простір як філософська категорія і способи її вираження в мові (Л.М.Засоріна, Т.П.Засухіна, В.Т.Павлов). Великий інтерес викликають ті наукові розвідки, в яких увага вчених зосереджується на виявленні особливостей функціонування в

¹ Філософський енциклопедический словарь /Гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Давыд. — М., 1983. — С.541.

² Березин Ф.М. К постановке проблемы языковых универсалий //Кемнотика и восточные языки. — М., 1967. — С.115.

російській мові синтаксичних структур з просторовими відношеннями (А.П.Авер'янова, Б.І.Блажев, Р.В.Болдирев, Є.І.Борисоглібська, Н.І.Букатевиц, М.В.Всеволодова, Є.Ю.Владимирський, Є.В.Глейбман, К.С.Горбачевич, Ю.М.Гордєв, В.М.Глухих, Н.С.Дмитрієва, Г.О.Золотова, М.В.Ігнат'єва, Н.С.Качаліна, Є.Кржижкова, Т.П.Ломтєв, З.Д.Попова, Д.В.Уткін, Ю.В.Фоменко). В українському мовознавстві цю проблему розробляли такі вчені, як О.П.Безпалько, В.Г.Войцехівська, І.Р.Вихованець, З.І.Іваненко, Н.В.Жигилій, А.С.Колодяжний, М.П.Коломієць, О.С.Мельничук, М.Я.Плющ, Г.М.Удовиченко, І.І.Слинько, Є.К.Тимченко, М.І.Фурдуй, І.Г.Чередниченко, З.С.Шкаран.

У лінгвістичній науці виняткової актуальності набув зіставний опис синтаксичних конструкцій з локальною детермінацією, які є засобом більш глибокого пізнання семантичного макрополя простору. З'явилися спеціальні студії, в яких аналізуються особливості функціонування синтаксем такого типу в споріднених мовах (Л.Бесекирська, А.М.Булигіна, Л.Б.Карпенко, Р.Павлова, В.І.Собіннікова, Д.С.Станішева) і навіть у неспоріднених (Л.К.Байрамова, Ф.С.Сафіулліна, І.Пете). До першочергових завдань сучасного мовознавства належить проблема зіставного дослідження близькоспоріднених мов. Її розв'язання, як відзначає Р.О.Будагов, "має свої особливості й труднощі... Встановлювати специфічні відношення між близькоспорідненими мовами на відміну від мов споріднених, але які не мають максимального ступеня близькості, завдання зовсім не таке й просте, як це інколи здається"¹.

У русистичі й україністичі створені фундаментальні наукові праці, присвячені зіставному дослідженню лексики і фразеології, стилістики генетично споріднених мов. Питання, пов'язані із зіставним аналізом синтаксису російської та української мов, певною мірою з'ясувалися в працях Ю.І.Беляєва, Р.В.Болдирєва, М.А.Жовтобрюха, В.І.Кононенка. Конструкції з просторовим значенням, що виражають найбільш загальні відношення в об'єктивній дійсності, спеціально зіставному вивченню не

¹ Будагов Р.А. Близкородственные языки и некоторые особенности их изучения // Типология сходств и различий близкородственных языков. — Кипшиев, 1975. — С.8.

піддавалися. Вибір теми дисертації і зумовлюється передусім відсутністю синхронно-зіставного дослідження граматичних засобів (безприйменникових та прийменниково-відмінкових форм), що служать для вираження просторових відношень дієслівно-іменними синтаксемами. У роботі приймається та точка зору, за якою у формуванні будь-якого значення, що входить у семантичну структуру "простір", беруть участь детерміновані і детермінуючі компоненти. Своярідну "поведінку" в конструкціях із залежною прийменниково-відмінковою формою має прийменник. Адже "власне значення прийменника — абстракція, тобто відношення, що ним виражається; різновиди цього відношення (окремі значення) виявляються в контексті і повністю ним визначаються (на відміну від повнозначного слова, при якому значення лише виявляється в контексті, але не визначається ним повністю)"¹. Отже, маємо підстави твердити, що в складі синтаксичних структур **V+Prep+Nx** прийменнику належить не формально організуюча роль, а семантико-граматична. Він наділений "категоріальним релятивним значенням, тобто виступає засобом вираження більш конкретних і абстрактних відношень між дією та предметом"².

Об'єктом пропонованого дослідження стали дієслівні конструкції з залежною відмінковою або прийменниково-відмінковою формою іменника, які реалізують у сучасних російській та українській мовах просторові відношення.

Предмет дослідження — лексико-семантичні групи дієслів і залежних від них іменників з прийменником чи без нього, що репрезентують в обох мовах конкретне просторове значення, яке в свою чергу є органічним компонентом ієрархічно впорядкованої системи "простір".

Основна мета роботи полягає в тому, щоб на основі комплексного семантичного, формально-граматичного, функціонального, а за необхідності й стилістичного аналізу дієслівно-іменних конструкцій з локативною детермінацією встановити подібність і відмінність між

¹ Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М., 1973. — С.157.

² Украинская грамматика /В.М.Русановский (отв. ред.), М.А.Жовтубрюк и др. — К., 1986. — С.259.

генетично спорідненими російською та українською мовами в реалізації просторових відношень.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- вибір корпусу дієслівно-іменних конструкцій із російських та українських текстів і розподіл їх за моделями V+родовий локальний, V+давальний локальний, V+знахідний локальний, V+орудний локальний, V+місцевий локальний;

- визначення у складі виділених моделей конкретних репрезентантів — V+Nx і V+Prep+Nx, встановлення типу просторової семантики, що ними передається;

- характеристика лексико-семантичного складу детермінованих і детермінуючих компонентів, які беруть участь у формуванні значеннєвого плану конструкції;

- з'ясування наявності чи відсутності кореляції дієслівного префікса з прийменником, яке безпосередньо впливає на семантичну структуру синтаксису;

- встановлення фактів повної або часткової відповідності між російськими та українськими конструкціями з просторовим значенням, що виявляється на рівні: 1) семантики; 2) формально-граматичної організації; 3) дистрибутивних можливостей, тобто наявності чи відсутності лексико-семантичних обмежень у плані вибору головного і залежного компонентів; 4) функціональних особливостей; 5) стилістичної спеціалізації; 6) внутрівідмінкових та міжвідмінкових синонімічних зв'язків.

Методологічною основою роботи є розуміння мови як явища об'єктивної реальності, що організовується, функціонує і розвивається за законами діалектики. Просторові конструкції розглядаються системно, у взаємозв'язку, з урахуванням вияву принципів загального і часткового, єдності форми та змісту.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній на широкому фактичному матеріалі вперше в російсько-українській компаративістиці проводиться системний аналіз функціонуючих у російській та українській мовах дієслівно-іменних конструкцій з просторовим значенням і

встановлюється їх симетрія чи асиметрія в плані семантики, формально-граматичної організації, дистрибутивних і функціональних можливостей, а також стилістичної спеціалізації та синонімічних зв'язків.

Методи дослідження. У дисертації реалізовувалися різні прийоми синхронного описового, порівняльно-історичного, зіставного методів, які поєднувалися з елементами статистичного методу. Як основний у роботі використовувався метод компонентного аналізу семантико-синтаксичних структур.

Основним матеріалом для дослідження послужили художні твори російських і українських письменників ХХ століття, сучасна публіцистична література, періодичні видання, усна народна творчість. В окремих випадках використовувалися твори російських та українських письменників ХІХ століття, а також матеріали Словаря русского языка в 4-х томах (М., 1981-1984) і Словника української мови в 11-ти томах (К., 1970-1980). Фактичний матеріал добирався методом суцільної вибірки й окремих фіксацій і склав картотеку понад 50 тис. одиниць (приблизно по 25 тис. у кожній із порівнюваних мов).

Теоретична і практична цінність дисертації визначається її актуальністю й науковою новизною. Теоретичне значення пропонованої роботи випливає з того, що на основі проведеного в ній комплексного опису дієслівно-іменних конструкцій з просторовим значенням одержані дані, які можуть сприяти подальшому дослідженню питань, пов'язаних з категорією локативності і способами її репрезентації в мові. Ці відомості дають також матеріал для теоретичного осмислення проблем синтаксичної компаративістики, вони допоможуть охарактеризувати місце категорії локативності в синтаксичній системі близькоспоріднених мов, "для яких генетична спорідненість не лише задана а ригіди, а й виражена з найбільшою очевидністю"¹, визначити риси, успадковані від мови-основи і вироблені в процесі становлення кожної з мов. Практична цінність дисертації полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані при зіставному вивченні східнослов'янських мов, у лексикографічній практиці укладання

¹ Общее языковедение: Методы лингвистических исследований. — М., 1973. — С. 228

словників сполучуваності слів, російсько-українського словника керування, у теорії та практиці культури мовлення, зокрема засвоєнні синтаксичних норм російської і української літературних мов, у практиці перекладу, написання методичних посібників з синтаксису словосполучення і речення для студентів філологічних факультетів та вчителів російської і української мов, під час проведення спецкурсів, спецсеминарів з семантичного синтаксису російської та української мов.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Значення однієї з найбільш важливих для практичної діяльності людини категорії простору активно реалізується в генетично споріднених російській та українській мовах дієслівно-іменними конструкціями. В інваріантній семантиці "локативність" виділяються часткові значення, формування яких пов'язується з обмеженим чи необмеженим складом префіксальних і непрефіксальних дієслів статичної або динамічної дії, з одного боку, і залежними від них компонентами, з другого боку. У ролі останніх регулярно використовуються прийменниково-відмінкові, рідше безприйменникові форми семантично неоднорідних іменників.

2. У системі дієслівно-іменних конструкцій, що репрезентують у зіставлюваних мовах два основних фрагменти поняття "простір" — "місце реалізації дії" і "напрямок дії", центральну позицію займають ті семантичні структури, які характеризуються семантичною, формально-граматичною, функціональною, дистрибутивною та стилістичною ідентичністю. Вони фіксуються у складі всіх основних моделей: V+ родовий локальний, V+ давальний локальний, V+ знахідний локальний, V+ орудний локальний, V+ місцевий локальний.

3. При зіставленні конструкцій, що використовуються в обох мовах для репрезентації місця реалізації дії і напрямку дії, спостерігаються факти асиметрії. Вона охоплює передусім систему детермінуючих мовних засобів, зокрема прийменників. Кількісна перевага при цьому зберігається за українськими прийменниками, тоді як у російській мові прийменники становлять меншу за обсягом групу, хоч і характеризуються більшою універсальністю та поліфункціональністю. Розгалуженість просторових

прийменників має вплив на характер інформації, що передається, викликає різні коннотативні відтінки, функціональні особливості, стилістичну спеціалізацію, синонімічні зв'язки. Асиметрія знаходить вияв і на формально-граматичному рівні, коли одне й те саме значення реалізується різними внутрівідмінковими і міжвідмінковими засобами. Явище міжмовної асиметрії пов'язується також з семантикою, коли одна із мов не має в своєму арсеналі того значення, яке властиве іншій мові.

4. Маючи ідентичні успадковані від мови-основи засоби передачі значення простору, російська і українська мови в ході свого формування виробили специфічні елементи спільної для них локальної орієнтації, риси, що визначають їх національну специфіку.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри російської мови Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Її результати й основні положення повідомлялися на підсумкових наукових конференціях викладачів УДПУ ім. М. П. Драгоманова (1994-1995рр.), а також на Всеукраїнській науково-практичній конференції (1992р.) і на I Ганичівських читаннях (1993р.) у м. Полтаві.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох глав, висновків, списку використаної літератури, списку використаних джерел, списку прийнятих у роботі умовних позначень і скорочень. Виділення двох глав — *"Функціонування просторових конструкцій з родовим і знахідним відмінками в сучасних російській та українській мовах"; "Функціонування просторових конструкцій з давальним, орудним і місцевим відмінками в сучасних російській та українській мовах"* — мотивується значенням відмінків. Інваріантною семантикою для давального, орудного й місцевого відмінків є вказівка на місце дії. Знахідний відмінок спеціалізується на вираженні напрямку руху. Це значення регулярно передається і родовим відмінком, якому, на відміну від інших непрямих відмінків, властива семантична варіантність.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовується актуальність дослідження, характеризується його об'єкт і предмет, визначаються мета, завдання, методологічна основа, фактичний матеріал, наукова новизна, теоретичне значення, практичне застосування, методи дослідження, а також основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Функціонування просторових конструкцій з родовим і знахідним відмінками в сучасних російській та українській мовах" описується полісемантичність моделі V+ родовий локальний і моносемантичність моделі V+ знахідний локальний, а також засоби їх мовної репрезентації на формально-граматичному й значенневому рівнях, встановлюються факти симетрії та асиметрії в системі виділених моделей, визначається ступінь уживаності кожного конкретного репрезентанта.

Модель V+ родовий локальний представлена в обох мовах двома субмоделями: V+Ngen і V+Prep+Ngen. Синтаксеми V+Ngen, які передають значення "вказівка на дію, що досягла межі поширення", характеризуються строгою лексичною вибірковістю з боку головного компонента і низькою частотою вживання. Конструкції V+Prep+Ngen відзначаються семантичною поліфункціональністю і різноманітністю складу граматичних засобів. Дистрибутивні можливості їх досить широкі. Прийменниково-відмінкові форми реалізують різні значення, а саме: *дія відбувається 1) з меж просторової одиниці (ІЗ [укр. З, ІЗ, ЗІ]+Ngen; С [укр. З, ІЗ, ЗІ]+Ngen), 2) з її середини (ІЗ [укр. З]+Ngen) чи 3) з поверхні (С [укр. З]+Ngen), з місця, яке знаходиться 4) нижче або в нижній частині (ІЗ-ПОД [укр. З-ПІД, З-ПОПІД]+Ngen) чи 5) позаду (ІЗ-ЗА [укр. З-ЗА, З-ПОЗА]+Ngen) просторового орієнтира, а також 6) від його меж (ОТ [укр. ВІД/ОД]+Ngen), 7) усередині предмета чи об'єкта або в межах певного простору (СРЕДИ, ПОСРЕДИ, СРЕДЬ, СЕРЕДЬ, ПОСЕРЕДИ, ПОСЕРЕДЬ, СЕРЕДИ, ПОСЕРЕДИНЕ [укр. СЕРЕД, ПОСЕРЕД, НАСЕРЕД, ПОСЕРЕДИНІ]+Ngen; ВНУТРИ [укр. ВСЕРЕДИНІ/ УСЕРЕДИНІ]+Ngen), 8) попереду (ВПЕРЕДИ [укр. СПЕРЕДУ, ПОПЕРЕДУ, ПОПЕРЕДІ]+Ngen;*

ПРОТИВ, НАПРОТИВ, НАСУПРОТИВ [укр. ПРОТИ, НАПРОТИ, НАВПРОТИ, НАСУПРОТИ]+Ngen), 9) позаду (СЗАДИ, ПОЗАДИ [укр. ЗЗАДУ, ПОЗАДУ, ПОЗАД]+Ngen), 10) зверху або вище (ПОВЕРХ, СВЕРХ [укр. ПОВЕРХ, ЗВЕРХУ, ЗВЕРХ] + Ngen; ВЫШЕ, ПОВЫШЕ [укр. ВИЩЕ, ПОВИЩЕ] + Ngen), 11) нижче (НИЖЕ, ПОНИЖЕ [укр. НИЖЧЕ, ПОНИЖЧЕ] + Ngen), 12) з одного, двох або всіх боків одиниці простору (СБОКУ, СБОКУ ОТ, ОБОЧЬ [укр. ЗБОКУ, ЗБОКУ ВІД, ОБІЧ, ОБІК, ПОБІЧ, УЗБІЧ] + Ngen; СПРАВА ОТ [укр. ПРАВОРУЧ, ПРАВОРУЧ ВІД] + Ngen; СЛЕВА ОТ [укр. ЛВОРУЧ, ЛВОРУЧ ВІД] + Ngen; С ДВУХ (ОБЕИХ) СТОРОН (БОКОВ), ПО ОБЕ СТОРОНЫ, ПО ОБЕ СТОРОНЫ ОТ [укр. З ДВОХ (ОБОХ) БОКІВ (СТОРИН), ПО ОБИДВА БОКИ, ОБАБІЧ, ПООБІЧ] + Ngen; ВОКРУГ, ВКРУГ, КРУГОМ [укр. НАВКОЛО, КРУГОМ, ДОВКОЛА, ДОВКІЛ, ВКОЛО, ДОВКРУГ, ДОВКРУГИ, ДООКРУЖ, НАВКІЛ, НАВКРУГИ, НАВКРУГ, КРУГ, ВКРУГ, ОКРУГ, ОКРУГИ, ОКІЛ]+Ngen), 13) у просторовому відрізку, оточеному рядом однорідних чи неоднорідних предметів (МЕЖ, МЕЖДУ, ПРОМЕЖ, ПРОМЕЖДУ [укр. МІЖ, МЕЖИ, ПОМІЖ, ПОМЕЖИ, ПРОМІЖ, ПРОМЕЖ]+Ngen), 14) поблизу (У, ОКОЛО, ВОЗЛЕ, ПОДЛЕ, БЛИЗ, ВБЛИЗИ, ВБЛИЗИ ОТ, БЛИЗКО ОТ, ПОБЛИЗОСТИ ОТ, НЕДАЛЕКО ОТ, НЕВДАЛЕКЕ ОТ, НЕПОДАЛЕКУ ОТ [укр. БЛЯ, ПОБЛЯ, КОЛО, КРАЙ, КІНЕЦЬ, ПОРЯД, ПОРУЧ, БЛИЗЬКО, БЛИЗЬКО ВІД, ПОБЛИЗУ, ПОБЛИЗУ ВІД, НЕДАЛЕКО, НЕДАЛЕКО ВІД, НЕПОДАЛІК, НЕПОДАЛІК ВІД]+Ngen) чи 15) на певній віддалі від просторової одиниці (ВДАЛИ ОТ, ВДАЛЕКЕ ОТ, ДАЛЕКО ОТ, ПОДАЛЬ ОТ, ПОДАЛЬШЕ ОТ [укр. ОДДАЛІК/ ВІДДАЛІК, ОДДАЛІК ВІД/ ВІДДАЛІК ВІД, ПОДАЛЬ, ПОДАЛІ ВІД, ДАЛЕКО ВІД]+Ngen), 16) уздовж (ВДОЛЬ [укр. ВЗДОВЖ/ УЗДОВЖ, ЗДОВЖ, ПОЗДОВЖ, ПОДОВЖ, ПОВЗДОВЖ, ВДОВЖ/ УДОВЖ, ВПОДОВЖ/ УПОДОВЖ, ВПРОДОВЖ/ УПРОДОВЖ, ВПРОСТІ/ УПРОСТІ] + Ngen) або 17) впоперек (ПОПЕРЕК [укр. ПОПЕРЕК, ВПОПЕРЕК/ УПОПЕРЕК] + Ngen), 18) мимо неї (МИМО [укр. МИМО, ПОВЗ] + Ngen), а також вказує на досягнення дією межі поширення, на контакт між двома чи кількома

точками простору (ДО+Ngen). В українській мові остання синтаксема активно реалізує семантику "проникнення всередину просторової одиниці або в її межі".

У структурі моделі V+Prep+Ngen спостерігаються факти формально-граматичної, семантичної і функціонально-стилістичної симетрії та асиметрії. Система прийменників, які разом з іменниками служать засобом вираження виділених просторових значень, в українській мові є значно розгалуженішою. Кожен прийменник має специфічні коннотативні властивості, а це, в свою чергу, безпосередньо пов'язується з функціонально-стилістичними характеристиками конструкцій. В українській мові вживаються синтаксеми, значення яких у російській мові передається описово: V+3-НАД+Ngen — "дія спрямована з точки, що знаходиться вище від орієнтира"; V+3-ПЕРЕД+Ngen — "дія спрямована від переднього боку якого-небудь предмета"; V+3-ПОСЕРЕД+Ngen — "дія спрямована з сукупності однорідних предметів"; V+3-ПОМІЖ+Ngen — "дія спрямована з точки, що розташовується між однорідними предметами". Асиметрія виявляється і серед загальноживаних прийменників: значення, яке в російській мові виражається прийменниками ИЗ и С., в українській реалізується прийменником З та його фонетичними варіантами ІЗ, ЗІ, ЗО, ІЗІ. Українському прийменнику ДО+Ngen у російській мові відповідають К+Ndat і В+Nacc.

Конкретними репрезентантами моделі V+знахідний локальний у російській і українській мовах виступають субмоделі V+Nacc і V+Prep+Nacc. Конструкції V+Nacc формуються на базі лексично обмеженої групи префіксальних дієслів, належать до розряду маловживаних і передають синкретичні просторово-об'єктні відношення. Центральність зберігається за семою "простір". Загальна семантика синтаксичних структур V+Prep+Nacc полягає у вказівці на рух чи іншу спрямовану дію. На виділене інваріантне значення накладаються різні семантичні відтінки, що уточнюють локативну спрямованість. Вони формуються прийменником та іменником: В [укр. В/У]+Nacc — "напрямок руху або іншої дії в межі чи всередину просторової одиниці"; НА+Nacc — "напрямок дії на поверхню

предмета або в межі просторової одиниці": **ЧЕРЕЗ, СКВОЗЬ** [укр. **ЧЕРЕЗ, КРИЗЬ**]+Nacc — "напрямок наскрізного руху чи дії в межах просторової одиниці без подолання або з подоланням перешкод"; **ЗА**+Nacc — "напрямок руху чи дії за межі просторової одиниці або на інший її бік"; **ПОД** [укр. **ПІД**]+Nacc — "напрямок руху під просторову одиницю чи в нижню її частину". В українській мові в семантичній структурі моделі **V+Prep+Nacc** фіксуються такі значення, які відсутні в російській мові: **ПОВЗ**+Nacc — "напрямок дії мимо точки простору, але поблизу неї"; **МІЖ (ПОМІЖ, ПОМЕЖИ)**+Nacc — "напрямок дії в межі простору, оточеного кількома орієнтирами"; **НАД**+Nacc — "напрямок дії в простір, що розташовується вище предмета-орієнтира"; **ПЕРЕД**+Nacc — "напрямок дії до переднього боку об'єкта-орієнтира". У реалізації виділених значень беруть участь дієслівні префікси, які разом з прийменниками утворюють корелятивні пари: **В-** [укр. **В-/У-**] ↔ **В** [укр. **В/У**], **НА-** ↔ **НА**, **ПЕРЕ-** ↔ **ЧЕРЕЗ**, **ПРО-** ↔ **СКВОЗЬ** [укр. **КРИЗЬ**], **ЗА-** ↔ **ЗА**, **ПОД-** [укр. **ПІД-**] ↔ **ПОД** [укр. **ПІД**]. Крім характерних для кожної з порівнюваних мов двоконпонентних синонімічних рядів **V+В** [укр. **В/У**] +Nacc — **V+НА+Nacc**, в українській мові функціонують синонімічні гнізда **V+В/У+Nacc** — **V+ДО+Ngen**, **V+НА+Nacc** — **V+ДО+Ngen**, **V+В/У+Nacc** — **V+НА+Nacc** — **V+ДО+Ngen**, **V+ЗА+Nacc** — **V+ПОЗА+Nacc**, **V+ПІД+Nacc** — **V+ПОПІД+Nacc**, **V+МІЖ (МЕЖИ)+Nacc** — **V+ПОМІЖ (ПОМЕЖИ)+Nacc**. Конструкції зі складними прийменниками відрізняються від синтаксем з простими прийменниками відтінком поширення дії (руху) в межах простору.

У другому розділі "Функціонування просторових конструкцій з давальним, орудним і місцевим відмінками в сучасних російській та українській мовах" досліджуються особливості вживання в близькоспоріднених мовах моделей **V+** давальний локальний, **V+** орудний локальний, **V+** місцевий локальний: встановлюються часткові значення в семантичних структурах "місце реалізації дії" і "напрямок руху"; характеризуються лексико-граматичні та формально-граматичні засоби їх вираження; визначається ступінь уживаності кожного конкретного

репрезентанта описуваних моделей; аналізуються явища симетрії та асиметрії в системах засобів, що служать для реалізації загальних значень "місце дії" та "напрямок руху".

Регулярними репрезентантами моделі V+давальный локальний у російській мові виступають конструкції V+K+Ndat і V+ПО+Ndat. Перша з них реалізує два значення: 1) вказує на наближення чи спрямовану дію до кого-, чого-небудь (отже, на відсутність контакту між предметом, що рухається, та орієнтиром, відносно якого встановлюється рух); 2) вказує на контактну дію, зіп'якнення між двома чи кількома точками простору. В українській мові цій синтаксемі відповідає V+ДО+Ngen, яка витіснила конструкцію V+K+Ndat. Сліди існування синтаксичних структур із применником K фіксуються в українській усній народній творчості, у художній літературі, де вони завжди стилізуються, надають тексту архаїчного чи фольклорного характеру. Применник ДО разом із придієсловним іменником передає кілька значень, причому не завжди легко встановити, якій із конструкцій російської мови — B+Nacc чи K+Ndat — відповідає українська синтаксема ДО+Ngen. Загальний план змісту в таких випадках визначається за допомогою мікро- чи навіть макроконтексту. Більшість дієслів, що виступають конструктивним центром описуваної моделі, мають у своєму складі префікси, які здатні конкретизувати їх загальну семантику такими додатковими характеристиками, як наближення кого-, чого-небудь до певної точки у просторі (ПОД- [укр. ПІД-ПІДИ-]), при одночасному віддаленні від іншої точки (ОТ [укр. ВІД-ЮД-]), спрямованість у бік точки простору чи рух до неї з різних боків або зверху вниз (ПО- [укр. ПО-ЛП-]), (С- [укр. З-С-]), досягнення певного локуму (ПРИ-), пересічення якого-небудь простору, що є шляхом до точки, яка досягається (ПРО-), досягнення точки простору шляхом переміщення з іншого середовища (ВЫ- [укр. ВИ-], ПЕРЕ-), початок або результат дії (НА-, ЗА-). Аналогом російської конструкції V+ПО+Ndat в українській мові є V+ПО+Nloc. Маючи різну формально-граматичну організацію, досліджувані синтаксеми збігаються в плані семантики, оскільки вони за допомогою однакового складу детермінованих та детермінуючих членів репрезентують два

ідентичні значення: 1) називають місце реалізації дії і 2) позначають шлях руху в більш або менш чітко окресленому просторі. Асиметрія охоплює синонімічний рівень. По-перше, у російській мові не вживається дистрибутивна модель "дієслово статичної дії+Ninst", яка побутує в українській мові і вступає в синонімічні відношення з моделлю "дієслово статичної дії+ПО+Nloc". По-друге, російському синонімічному ряду V+Ninst — V+ПО+Ndat властива лексична вибірковість: тільки з прийменником ПО сполучаються власні іменники та субстантиви-назви покриву. В українській мові двокомпонентний синонімічний ряд V+Ninst — V+ПО+Nloc такою полексемною закріпленістю не характеризується.

До розряду низькочастотних в обох мовах належать синтаксеми із прийменниками НАВСТРЕЧУ, ВСТРЕЧУ, ВСТРЕЧЬ [укр. НАЗУСТРІЧ, НАВСТРІЧ], ВСЛЕД, ВОСЛЕД [укр. ВСЛІД /УСЛІД], ВДОГОНКУ [укр. НАВЗДОГІН, НАЗДОГІН], НАПЕРЕРЕЗ [укр. НАПЕРЕРІЗ]. В українській мові вживається також синтаксична структура V+НАВПЕРЕЙМИ+Ndat, яка передає специфічний значеннєвий відтінок: *"синхронно здійснювана з рухомим об'єктом будь-яка цілеспрямована дія, що пересікає його шлях з метою зупинити цей об'єкт"*. Конструкції з виділеними прийменниками є новотворами російської та української мов. Прийменники ще не мають строгої закріпленості у структурі синтаксеми, оскільки вони можуть займати пре- чи постпозицію по відношенню до детермінованого компонента або дієслівного поширювача (іменника). Окремі з них ВДОГОНКУ [укр. НАВЗДОГІН, НАЗДОГІН] у лексикографічних джерелах фіксуються лише як прислівники. Давальний відмінок у зіставлюваних мовах являє собою найбільш відкриту систему з усіх відмінкових систем для появи в ній нових прийменників. Слід виділити те, що активніше реалізуються дативом просторові відношення в російській мові. Ядерними конструкціями тут виступають V+K+Ndat і V+ПО+Ndat, яким в українській мові відповідають V+ДО+Ngen і V+ПО+Nloc. Отже, функціональну активність російського давального відмінка з просторовою детермінацією в українській мові переймають на себе родовий та місцевий відмінки.

Модель V+орудний локальний представлена в українській та російській мовах субмоделями V+Ninst і V+Prep+Ninst. Синтаксичні структури з детермінуючою словоформою Ninst реалізують в обох мовах адекватні значення: *"рух по поверхні просторової одиниці, що являє собою відкритий чи внутрішній локум"* і *"рух через внутрішній об'єм просторової одиниці"*. Базою для творення конструкцій такого типу в російській та українській мовах служать дієслова цілеспрямованого руху. В українській мові цю функцію виконують також дієслова нецілеспрямованого руху, конкретної фізичної та звукової дії. У зіставлених мовах асиметрія виявляється і в лексико-семантичному діапазоні субстантивних поширювачів. Реалізація першого значення в обох мовах здійснюється за допомогою іменників-назв наземних і водних шляхів сполучення, функціональних територій, більш або менш чітко окреслених просторів, загальних найменувань населених пунктів та їх частин. Крім виділених, в українській мові у придієслівній позиції активно функціонують лексеми на позначення власних назв населених пунктів і їх частин, континентів, держав, адміністративних та географічних назв областей, акваторій, судин, а також пристроїв і механізмів, що служать для транспортування чого-небудь. Специфічною особливістю українського синтаксису є й те, що з дієсловами цілеспрямованого та нецілеспрямованого руху сполучаються іменники, об'єднані семою "покрив". Наявність / відсутність обмежень у плані вибору головних та залежних компонентів впливає на продуктивність синтаксеми V+Ninst та на її синонімічні можливості. В українській мові частотність досліджуваної структури значно вища, ніж у російській. Синонімічні зв'язки також ширші, оскільки іменники-назви судин, пристроїв та механізмів, що служать для транспортування чого-небудь, сполучаючись із дієсловами цілеспрямованого руху, проявляються у двох синтаксичних позиціях — V+Ninst і V+ПО+Nloc, які утворюють двокомпонентний синонімічний ряд. У російській мові ці конструкції мають моносинтаксичну реалізацію — V+ПО+Ndat.

У репрезентації другого значення беруть участь лише окремі дієслова цілеспрямованого руху (идти, течь; йти, бігти, текти). З боку залежного

члена також спостерігаються строгі лексичні обмеження. Він представлений соматизмами горло, ухо, рот, нос (горло, вухо, рот, ніс) та лексичною одиницею ход (хід). В українській мові синтаксична позиція, яка відкривається дієсловами руху, може також заповнюватися іменниками дірка, отвір, щілина.

Семантичною розгалуженістю характеризується субмодель **V+Prep+Ninst**. Конструкції, що входять до її складу, називають *дію, яка відбувається з іншого, зворотного, чи переднього боку кого-, чого-небудь* (**ЗА+Ninst, ПЕРЕД+Ninst**), *вище, нижче якого-небудь предмета або в нижній частині його* (**НАД+Ninst, ПОД [укр. ПІД]+Ninst**), *безпосередньо попереду чи позаду об'єкта, що рухається, або слідом за ним* (**ВСЛЕД ЗА [укр. ВСЛІД ЗА/ УСЛІД ЗА]+Ninst, СЛЕДОМ ЗА [укр. СЛІДОМ ЗА]+Ninst**), *у безпосередній близькості від кого-, чого-небудь* (**ЗА+Ninst, НАД+Ninst, ПОД [укр. ПІД]+Ninst, РЯДОМ С [укр. ПОРУЧ З, ПОРЯД З]+Ninst**), *у просторовому відрізьку, обмеженому двома чи кількома однорідними або неоднорідними предметами* (**МЕЖДУ, МЕЖ [укр. МІЖ]+Ninst**). Загалом же лексико-семантична наповненість моделі **V+Prep+Ninst** у російській та українській мовах однакова. Відмінності семантичного і функціонально-стилістичного характеру знаходять вираження на рівні синтаксем із складними прийменниками, передусім з тими, що мають у своїй структурі початковий елемент **ПО-**, функція якого — *вказівка на поширення дії в просторі*. В українській мові вживаються конструкції з прийменниками **ПОПЕРЕД, ПОПІД, ПОМІЖ (ПОМЕЖИ)**, які є синтаксичними синонімами структур з прийменниками **ПЕРЕД, ПІД, МІЖ (МЕЖИ)**. Російській синтаксемі **V+РЯДОМ С +Ninst** відповідають **V+ПОРУЧ З+Ninst** і **V+ПОРЯД З +Ninst**. Останні перебувають між собою у відношенні ізофункціональності.

Модель **V+Prep+Nloc** реалізується в російській мові у вигляді трьох субмоделей: **V+НА+Nloc, V+В+Nloc** і **V+ПРИ+Nloc**. В українській мові таких субмоделей чотири: **V+НА+Nloc, V+В/У+Nloc, V+ПРИ+Nloc** і **V+ПО+Nloc**. Уже зазначалося, що в російській мові аналогом конструкції з прийменником **ПО** виступає **V+ПО+Ndat**. Синтаксеми **V+НА+Nloc** у

російській та українській мовах реалізують тотожне значення — "вказівка на дію, що відбувається в межах або всередині просторової одиниці". Семантичні відтінки цього значення — "внутрішній простір" і "межі просторової одиниці" — формуються залежною прийменниково-відмінковою структурою. Перша з них постає тоді, коли в ролі детермінуючого члена виступають іменники-назви приміщень, установ, предметів, що мають внутрішній об'єм, найменування органів і частин людського тіла та організму тварин, різних отворів, засобів пересування, середовища. Другий відтінок передають субстантиви на позначення континентів, країн, неострівних держав, географічних і адміністративних областей, населених пунктів та їх частин. Повний семантичний і дистрибутивний збіг спостерігається в конструкціях із залежною позицією **V [укр. В/У]+Nloc**, що виступають із значеннями: 1) "дія відбувається на поверхні предмета"; 2) "дія відбувається всередині чи в межах просторової одиниці". Незначні відмінності виявляються в синонімічній сфері. Вони стосуються можливості або неможливості окремих іменників сполучатися одночасно з прийменниками **V [укр. В/У]** і **НА**. Функціональне ядро в складі моделі **V+місцевий локальний** формують синтаксеми **V+НА+Nloc** і **V+В [укр. В/У]+Nloc**. Менш поширеними в обох мовах є синтаксеми **V+ПРИ+Nloc**, які характеризують семантику "дія, що відбувається в безпосередній близькості від чого-небудь". На відміну від російської мови, де ці структури тяжіють до усталених і мають чітко обмежене коло детермінуючих членів, в українській мові лексико-семантична база придієслівних іменників є значно ширшою з кількісного погляду, до того ж вона постійно поповнюється новими лексичними одиницями, що свідчить про синтаксичну перспективність конструкції **V+ПРИ+Nloc**.

Після опису всіх моделей (**V+родовий локальний**, **V+давальний локальний**, **V+знахідний локальний**, **V+орудний локальний**, **V+місцевий локальний**) і їх конкретних репрезентантів (**V+Nx**, **V+Prep+Nx**) зроблено окремі висновки. Результати дослідження подано в загальних висновках.

1. У процесі історичного розвитку російська та українська мови створили багату систему дієслівно-іменних конструкцій, що репрезентують найрізноманітніші просторові значення і їх семантичні відтінки.

2. Комплексне дослідження синтаксичних структур з просторовою детермінацією дає право стверджувати, що вони в зіставлених мовах характеризуються подібністю, яка виявляється в повному чи частковому збігу на семантичному, формально-граматичному, функціональному і стилістичному рівнях, і разом з тим мають національні особливості. Усе це служить переконливим свідченням того, що російська та українська мови, будучи генетично спорідненими, виробили в ході свого розвитку специфічні синтаксичні особливості.

3. В інваріантній семантиці "простір" у зіставлених близькоспоріднених мовах виділяються два значення: "локальність дії" і "напрямок дії", які в свою чергу диференціюються на підзначення. Так, перше з них формують семантичні відрізки "місцезнаходження" і "місце переміщення", а друге — "віддалення (вихідний пункт, старт)" і "досягнення (кінцевий пункт, фініш)". Виділені фрагменти системи "простір" також наділені здатністю членуватися на семіми і семі.

4. У формуванні значення "простір" безпосередню участь беруть детерміновані і детермінуючі члени. У складі перших в обох мовах найвищу активність виявляють дієслова цілеспрямованого та нецілеспрямованого руху і конкретної фізичної дії. Рідше функцію головного компонента виконують дієслова місцерозташування, сприйняття, зорової та слухової дії. Детермінований компонент може бути як префіксальним, так і непрефіксальним. Префікси конкретизують значення дієслівної лексики досить часто вступають у корелятивні відношення з прийменниками. Префіксально-прийменникова кореляція характерна для дієслів динаміки. Типовим заповнювачем придієслівної позиції в російській і українській мовах є іменники конкретно-предметної та просторової семантики. Лексико-семантичний діапазон їх досить широкий: найменування осіб за різними ономасіологічними характеристиками, назви тварин, предметів різного призначення, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних із

життєдіяльністю людини, явищ природи, шляхів сполучення, власні і загальні назви населених пунктів та їх частин, країн, держав, островів, півостровів, акваторій, більш чи менш чітко окреслених просторів, функціональних територій. Іменники репрезентуються безприйменниковими і прийменниковими формами. Конструкції з детермінуючими членами *Ngen* і *Nacc* в обох мовах практично вийшли з ужитку. Залежні позиції можливі тільки при окремих дієсловах, що мають відповідну морфемну структуру. Синтаксеми *V+Ninst* характеризуються більш високою функціональною активністю, проте і їм властиві обмеження з боку головного і залежного компонентів.

5. Конструкції *V+Prep+Nx* відзначаються широтою просторової семантики, що мотивується роллю прийменника у формуванні їх значеннєвого плану. Прийменник лексично і граматично тісно пов'язується з детермінуючим дієсловом та залежним іменником. Серед просторових прийменників яскраво виражену семантичну спеціалізацію мають вторинні прийменники, які зберігають лексико-етимологічну співвіднесеність із словами, що послужили базою для їх творення. Вони, як правило, однозначні. Первинні прийменники характеризуються вищим ступенем семантичної абстракції, тому й не закріплюються за однією інтенсифікуючою семою.

Положення дисертації відображені в публікаціях:

1. Типологія ад'єктивних словосполучень з локально-об'єктною детермінацією в українській і російській мовах // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи шкільного курсу: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Полтава, 1992. — С.99-101.

2. Давальний з прийменником *K* в українській і російській мовах // *Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания / Материалы I Ганичевских чтений*. — Полтава, 1993. — Ч. II. — С.105-108.

3. Семантико-синтаксична характеристика конструкцій з просторовими відношеннями (на матеріалі російської і української мов) // *Слово і його системні зв'язки в мові й мовленні: Зб. наук. праць*. — Полтава, 1992. — С.66-73.

4. Синтаксис перекладу з української мови на російську прийменникових конструкцій // *Слово і мовні рівні: Зб. наук. праць*. — Полтава, 1993. — С.72-80.

5. Пространство как философская и лингвистическая категория // Актуальные проблемы семантики языковых единиц: Учен. зап. Полтав. пед. ин-т им. В.Г.Короленко, каф. русск. языка. — 1993. — С.115-119.

6. Пространственные конструкции с предлогом ДО в русском и украинском языках // Учен. зап. Полтав. пед. ин-т им. В.Г.Короленко, Сер. русск. филологии. — 1993. — С.180-187.

7. Конструкції із значенням просторової близькості в сучасних російській і українській мовах // Наук. зап. Полтав. пед. ін-т ім. В.Г.Короленка. Сер. філологічна. — 1994. — С.87-92.

8. Орудний, безприймениковий з просторовим відношенням в українській і російській мовах // Слово в лексичній і граматичній системі мови: 36. наук. праць. — Полтава, 1995. — С.105-113.

Степаненко Н.С. Функционирование глагольно-именных конструкций с пространственным значением в современных русском и украинском языках.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальностям 10.02.01 — украинский язык, 10.02.02 — русский язык защищается в Украинском государственном педагогическом университете им. М.П.Драгоманова. — Киев, 1996. На правах рукописи.

В диссертации впервые в синтаксической компаративистике проводится комплексный сопоставительный анализ активно функционирующих в русском и украинском языках глагольно-именных конструкций с пространственным значением и устанавливается их совпадение или несовпадение в плане семантики, формально-грамматической организации, дистрибутивных и функциональных возможностей, стилистической специализации и синонимических связей. В работе характеризуются типы пространственной семантики, которая репрезентируется синтаксическими структурами V+Ngen (Nacc, Ninst) и V+Prep+Ngen (Ndat, Nacc, Ninst, Nloc), лексико-семантические группы детерминируемых и детерминирующих компонентов, принимающих участие в формировании содержательного плана конструкций с локативной детерминацией.

Stepanenko N.S. Functioning of spatial verbal phrases in modern Russian and Ukrainian languages.

The manuscript of the dissertation presented for Candidate of Philology Degree, speciality: 10.02.01 (the Ukrainian language) and 10.02.02 (the Russian language) is presented for the public defence at Kyiv State Pedagogical University after M.P.Drahomanov. (Kyiv, 1996).

Complex comparative analysis of spatial verbal constructions actively functioning in Russian and Ukrainian have been carried out for the first time in the history of syntactic comparative studies. The author investigates allomorphic and isomorphic phenomena in semantics, grammatical structure as well as within the distributional and functional characteristics, stylistic specialisation and synonymic relations of the studied constructions.

The types of spacial semantics realized by syntactic structures of V + N gen (N dat, N acc, N inst) and V + Prep + Ngen (Ndat, N acc, N inst, N loc) as well as lexical and semantic groups of determined and determining components that participate in forming the surface of the content of the constructions under consideration.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: близькоспоріднені російська та українська мови, дієслівно-іменні конструкції, просторове значення, місце реалізації дії, напрямок дії, головний компонент, субстантивні словоформи, прийменниково-відмінкові форми іменників.

Н.С.Менд -

Підписано до друку 12.05.96р. Формат 60x84 1/16. Папір друкарський.
Друк офсетний. Умови, друк, арк. 1. Замовлення №345. Тираж 100 прим.
Безкоштовно. Дільниця оперативного друку статистичного управління
Полтавської області. м. Полтава, вул. Пушкіна, 103.